

Werkloosheid doorstaan?

Longitudinale bevindingen over de rol van financiële en sociale hulpbronnen bij het ervaren van psychologische stress door werkloosheid

Tara Koster en Maurice Gesthuizen

MEM 91 (3): 183–210

DOI: 10.5117/MEM2016.3.GEST

Summary

Coping with unemployment: Longitudinal findings on how financial and social resources mediate and moderate the impact of unemployment on psychological distress

In this article we study changes in psychological distress caused by unemployment. We investigate to what extent diminishing financial (economic vulnerability) and social coping resources (social isolation) can explain why the persistently unemployed and persons who experienced a transition into unemployment experience an increase in psychological distress, compared to the persistently employed (mediation). Furthermore, we test the extent to which a stronger increase in the lack of financial and social coping resources magnifies the psychological distress increase due to unemployment (moderation). Longitudinal panel analyses on the two waves (2010 and 2014) of the NELLS-panel show that: (1) the persistently unemployed and people who experienced an unemployment transition experience more – and a significantly stronger increase in – psychological distress compared to the persistently employed, the persistently unemployed being in the most unfavorable situation, that: (2) an increase in economic vulnerability and in social isolation does not explain these differences but (3) does exercise an independent impact on increases in psychological distress and that: (4) an increasing lack of financial and social coping resources magnifies the increase in psychological distress caused by unemployment. Due to cutbacks in national and local social security arrangements, the unemployed nowadays likely experience higher levels of, and stronger increases in psychological distress.

Keywords: unemployment, psychological distress, economic deprivation, social isolation, panel analysis

1 Achtergrond

Uitdrukkingen als ‘gezondheid is de grootste schat’ en ‘als je maar gezond bent’ geven aan dat gezondheid voor veel personen een belangrijke, zo niet de belangrijkste indicator is voor de kwaliteit van het leven. Dit blijkt uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau naar culturele veranderingen in Nederland: een goede gezondheid wordt sinds 1990 door 60% van de deelnemers gezien als de belangrijkste waarde in het leven (Kooiker, 2011). Verschillende studies laten zien dat een slechte gezondheid, waaronder het hebben van psychologische stress, uiteenlopende negatieve gevolgen met zich meebrengt, zoals slechtere onderwijsprestaties, suïcidaal gedrag en eenzaamheid (e.g. Bridge, Goldstein & Brent, 2006). Voor de maatschappij brengt een slechte gezondheid hoge kosten met zich mee (OECD, 2014).

Al bijna een eeuw lang wordt het effect onderzocht van werkloosheid op psychische gezondheid. Beleidsmakers en politici benoemen het tegengaan van werkloosheid als een belangrijke beleidsdoelstelling, mede om (psychische) gezondheidsproblematiek in de samenleving te bestrijden (Schuring et al., 2011). Meta-analyses tonen overduidelijk aan dat werkloosheid in sterke mate psychologische stress veroorzaakt. Werklozen ervaren substantieel vaker en meer psychologische stress dan werkzame personen (McKee-Ryan e.a., 2005; Paul & Moser, 2009; Mckenzie e.a., 2013). McKee-Ryan en collega’s (2005) vonden dat werklozen zowel een slechtere psychische gezondheid als fysieke gezondheid hebben dan werkzame personen. Mckenzie en collega’s (2013) toonden aan dat een verandering in arbeidsmarktpositie van werkzaam naar werkloos gepaard gaat met een toename in psychologische stress.

Voor Nederland ten tijde van de recente economische neergang is er behoefte aan meer empirisch bewijs voor het stress-verhogende effect van werkloosheid. Ten eerste beantwoorden wij daarom de volgende, beschrijvende onderzoeksvraag: *in hoeverre ervaren mensen die tussen 2010 en 2014 in Nederland langdurig werkloos zijn of werkloos worden, een toename in psychologische stress ten opzichte van mensen die blijvend werkzaam zijn?* Wij maken hierbij gebruik van de twee waves – 2010 en 2014 – van de Nederlandse Levensloopstudie (NELLS: De Graaf e.a., 2010; Tolsma e.a., 2014). Deze databron, waarin Turken en Marokkanen zijn overgerepresenteerd en die de leeftijdsgroep van 15- tot 45-jarigen betreft, bevat onder andere een herhaalde, op 16 items gebaseerde meting van psychologische stress, die nauw verwant is aan de GHQ 12-item-variant van *psychological distress* (Goldberg & Williams, 1988). Met dit design komen we dicht bij

de causale invloed van het verliezen en ontbreken van werk op veranderingen in ervaren psychologische stress, dan studies die cross-sectionele data gebruiken. Overigens is het met twee meetmomenten nog steeds mogelijk dat de causaliteit omgekeerd is.

Daarnaast trachten wij deze verschillen in de toename van psychologische stress (van werklozen in vergelijking met werkzamen) te verklaren door de mediërende rol te onderzoeken van een verlies van financiële en sociale hulpbronnen (Mckee-Ryan et al., 2005). Werkloosheid gaat vaak gepaard met een economisch kwetsbare situatie (Muffels e.a., 1992; Halleröd, 1995; Visser e.a., 2014) en met het ervaren van sociaal isolement (Paugam, 1996; Gallie e.a., 2003; Dahl e.a., 2008; Stewart e.a., 2009), wat de relatief hoge mate van psychologische stress onder werklozen kan verklaren (Whelan, 1992). Voor een deel zijn deze hulpbronnen te verbinden aan de manifeste en latente functies van het hebben van werk (Jahoda e.a., 1933; Warr, 1987; Paul & Moser, 2009). Met manifest wordt de primaire functie van werk bedoeld: het genereren van voldoende inkomen om te voorzien in basisgoederen en -diensten. Latente functies hebben betrekking op onbedoelde bijproducten van werk, zoals het hebben van een tijdsstructuur, het geregeld hebben van sociaal contact, het deelnemen aan collectieve doelen, status en identiteit, en terugkerende activiteit. Zowel het verlies van de manifeste functie als de latente functies van werk hebben voor werklozen een direct negatief effect op psychologische gezondheid (Paul & Batinic, 2010). In de theoriesectie werken wij dit verder uit, door te vertrekken vanuit (toenemende) economische kwetsbaarheid en sociaal isolement, en deze daar waar mogelijk te verbinden aan deze functies van werk. De tweede, verklarende onderzoeksvraag luidt: *in hoeverre zijn de toenemende verschillen in psychologische stress tussen enerzijds langdurig werklozen of mensen die werkloos worden en anderzijds blijvend werkzamen, te verklaren doordat werklozen een sterkere toename ervaren in (a) economische kwetsbaarheid en (b) sociaal isolement dan werkzamen?*

De mediërende invloeden van economische kwetsbaarheid en sociaal isolement zijn in het verleden hoofdzakelijk statisch onderzocht (e.g. Whelan, 1992; Goul Andersen, 2002; Janlert & Hammarström, 2009). Verklaringen van het werkloosheidseffect op psychologische stress zijn hier substantieel. Echter, het gevaar bestaat hier dat hun verklaringskracht is overschat, omdat economische deprivatie en sociaal isolement ook even goed een oorzaak kunnen zijn van werkloosheid (Gallie e.a., 2003), of een gevolg van psychologische stress. Wij brengen de verklaring waarom werklozen meer psychologische stress ervaren dan werkzamen, een stap verder door

het gebrek aan financiële en sociale hulpbronnen op een dynamische wijze te onderzoeken. Werkloosheid veroorzaakt immers mogelijk een toenemende economische kwetsbaarheid en/of een toenemend sociaal isolement. Wij verwachten dat juist deze veranderingen voor werklozen een toename veroorzaken in psychologische stress. Door onze dynamische wijze van analyseren is het gevaar op de hierboven genoemde overschatting minder groot. Ook boeken we vooruitgang door deze veranderingen in een gebrek aan financiële en sociale hulpbronnen uitgebreid te operationaliseren en simultaan te onderzoeken. Hierdoor wordt hun relatieve belang zichtbaar. Zijn het vooral een toename in economische deprivatie en financiële spanning (de indicatoren van economische kwetsbaarheid) die psychologische stress veroorzaken, of zijn het formeel sociaal isolement, informeel sociaal isolement en eenzaamheid (de indicatoren van sociaal isolement)?

De beschikking over financiële en sociale hulpbronnen kunnen het stress-verhogende effect van iemands werkloosheid temperen, en een gebrek aan deze 'hulpbronnen om werkloosheid te doorstaan' kan verklaren waarom voor sommige werklozen hun stressvolle situatie sterker uitmondt in psychologische stress dan voor andere werklozen. In deze context, waarin het gaat om de modererende invloed, worden ze ook wel financiële en sociale *coping resources* genoemd (McKee-Ryan et al., 2005) en zijn het 'characteristics upon which people may draw when dealing with stressors' (Pearlin & Schooler, 1978). In dit artikel gaan we na onder welke (veranderende) financiële en sociale condities voor sommige werklozen de toename in psychologische stress sterker is dan voor andere werklozen, door de volgende onderzoeksvraag te beantwoorden: *in hoeverre is de invloed van langdurige werkloosheid en werkloos worden op de toename in psychologische stress sterker wanneer de toename in (a) economische kwetsbaarheid en (b) sociaal isolement sterker is?* De antwoorden op onze onderzoeksvragen leveren aanknopingspunten voor het beleid om de negatieve gezondheidseffecten van werkloosheid te kunnen pareren.

2 Theorie en hypothesen

De relatie tussen werkloosheid en psychologische stress, alsmede het stress-verhogende effect van werkloosheid, is overtuigend aangetoond (e.g. Whelan, 1992, 1993, Nordenmark & Strandh, 1999; McKee-Ryan e.a., 2005; Paul & Moser, 2009; Ervasti & Venetoklis, 2010; Selenko, Baticic & Paul, 2011; Mckenzie, Gunasekara, Richardson & Carter, 2013; Ziersch e.a.,

2014). Voor deze relatie zullen we dan ook geen hypothese formuleren. We richten ons op de mediërende en modererende rol van financiële en sociale hulpbronnen. Beide mechanismen zijn sterk met elkaar verweven. Immers, als een verlies aan hulpbronnen een verklaring is voor de toenevende psychologische stress door werkloosheid, dan zal voor de werklozen voor wie dit verlies groter is, het stress-verhogende effect ook sterker zijn. De theoretische onderbouwing van de modererende effecten valt dan ook voor een belangrijk deel samen met de argumentatie die wordt gebruikt bij de mediaties. Wanneer beide mechanismen empirische ondersteuning krijgen, dan betekent dit dat de groep werklozen die het sterkst achteruitgaat in hulpbronnen, de grootste psychologische gezondheidsgevolgen ondervindt en dat juist dit sterke verlies aan hulpbronnen de toename van psychologische stress nog eens extra versterkt. Echter, werkloosheid kan ook onafhankelijk van een verlies aan financiële en sociale hulpbronnen resulteren in stress. In dat geval kan de aanwezigheid van financiële en sociale hulpbronnen niettemin het stress-verhogende effect van werkloosheid afzwakken.

2.1 De mediërende rol van een gebrek aan financiële en sociale hulpbronnen

Gebrek aan financiële hulpbronnen. Het hebben van werk is in ontwikkelde samenlevingen een centrale voorwaarde om sociale behoeften te kunnen vervullen (Nordenmark & Strandh, 1999). Het gaat hier om de manifeste functie van werk, het genereren van inkomen (Jahoda, 1981), om te voorzien in (basis)behoeften, goederen te consumeren, diensten te betrekken, sociale en vrijetijdsactiviteiten te ontplooiën, woonlasten te dragen, enzovoorts (Ullah, 1990; Hobfoll, Freedy, Green, & Solomon, 1996). Personen baseren hun levensstandaard doorgaans op het inkomen dat zij genereren uit werk. Het verlies van werk zorgt per direct voor een verlies aan inkomen, in zo'n sterke mate dat het een belangrijke determinant is van armoede, deprivatie en het ervaren van financiële spanning (Muffels e.a., 1992; Halleröd, 1995; Visser e.a., 2014). Hierdoor ervaren werklozen mogelijk moeilijkheden om aan de levensstandaard te voldoen en om financiële lasten te dragen. Een ongezonde financiële situatie en de angst voor de gevolgen hiervan, bijvoorbeeld het moeten aangaan van schulden, zijn krachtige veroorzakers van psychologische stress. Daarnaast resulteren economische deprivatie en financiële spanning in uitsluiting van de levensstandaard die in de maatschappij als norm wordt gezien. Ook het niet (meer) kunnen voldoen aan deze sociale normen werkt stress-verhogend (Whelan, 1992; Nordenmark & Strandh, 1999). Dit geldt niet alleen voor

mensen die recent werkloos zijn geworden en daarmee afhankelijk van een werkloosheidsuitkering, maar ook voor langdurig werklozen, die mogelijk al geen recht meer hebben op een werkloosheidsuitkering en afhankelijk zijn geworden van de bijstand. Beide groepen ervaren dus een toename van economische kwetsbaarheid. De hypothesen luiden:

H₁ *Individuen die tussen 2010 en 2014 werkloos werden (a) en individuen die tussen 2010 en 2014 langdurig werkloos waren (b), ervaren een sterkere toename in psychologische stress dan individuen die tussen 2010 en 2014 voortdurend werkzaam waren, omdat ze een sterkere toename ervaren in economische kwetsbaarheid.*

Gebrek aan sociale hulpbronnen. Onder sociale hulpbronnen vallen het behoren tot een sociaal netwerk en het ontvangen van sociale steun. Uit onderzoek van Gallie, Paugam en Jacobs (2003) blijkt dat werkloosheid leidt tot het verbreken van sociale banden en een groeiend sociaal isolement. Enerzijds komt dit doordat veel sociale contacten vanuit de werksituatie komen. Wanneer een persoon werkloos wordt, zal het sociaal contact met collega's (na verloop van tijd) verloren gaan. Het latente deprivatiemodel (Jahoda e.a., 1933; Warr, 1987; Paul & Moser, 2009) benoemt het hebben van sociale contacten als één van de vijf latente functies van werk. In die zin vervult werk een psychologische behoefte aan contact en werkt het verlies van een baan daarmee stress-verhogend. Anderzijds komt dit doordat werkloosheid het moeilijker maakt voor personen om deel te nemen aan formele en informele sociale activiteiten. Door een gebrek aan financiële middelen is er bijvoorbeeld minder geld beschikbaar voor lidmaatschap van verenigingen (formeel sociaal isolement) en is ook het onderhouden van informele sociale relaties lastig (informeel sociaal isolement), omdat ook dit gepaard gaat met kosten (vervoer, cadeaus, gezamenlijke sociale activiteiten). Bovendien kunnen personen zich voor hun werkloosheid schamen en zich daardoor terugtrekken uit sociale verbanden, of worden zij buitengesloten door anderen vanwege hun werkloosheidssituatie (Paugam, 1996; Gallie e.a., 2003; Dahl e.a., 2008; Stewart e.a., 2009). Werkloosheid leidt dus tot het verlies van sociale contacten binnen verenigingen, maar ook binnen het informele sociale netwerk, en kan daarmee gevoelens van eenzaamheid in de hand werken.

In de bestaande literatuur wordt consequent aangetoond dat sociaal contact van belang is voor de psychische gezondheid (Thoits, 1995). Sociale interacties verminderen stress doordat personen stoom kunnen afblazen

bij anderen (Seeman et al., 2004) en omdat personen door deze contacten emotionele en instrumentele steun ontvangen (Whelan, 1993; Uchino, 2006). Ook kan de maatschappelijke betrokkenheid worden bevorderd met behulp van sociale banden. In zowel formele als informele netwerken houden personen zich bezig met sociale activiteiten, wat leidt tot gehechtheid en gevoelens van ergens bij te horen (Borgonovi, 2008). Kortom, een gebrek aan deze sociale hulpbronnen, zowel objectief in termen van formeel en informeel sociaal isolement, als subjectief in termen van ervaren eenzaamheid, werken psychologische stress in de hand. De hypothesen luiden:

H2 *Individuen die tussen 2010 en 2014 werkloos werden (a) en individuen die tussen 2010 en 2014 langdurig werkloos waren (b), ervaren een sterkere toename in psychologische stress dan individuen die tussen 2010 en 2014 voortdurend werkzaam waren, omdat ze een sterkere toename ervaren in sociaal isolement.*

2.2 De modererende rol van een gebrek aan financiële en sociale hulpbronnen

Een gebrek aan financiële coping resources. Ook kan een gebrek aan 'hulpbronnen om werkloosheid te doorstaan' verklaren waarom voor sommige werklozen hun situatie zich sterker vertaalt in psychologische stress dan voor andere werklozen (Pearlin & Schooler, 1978; McKee-Ryan et al., 2005). Werkloosheid werkt op zichzelf en los van een gebrek aan hulpbronnen psychologische stress in de hand, bijvoorbeeld via het gemis van een tijdsstructuur, van het deelnemen aan collectieve doelen, van status en identiteit, en van terugkerende activiteit (Jahoda e.a., 1933; Warr, 1987; Paul & Moser, 2009). Deze stress kan minder goed worden tegengegaan als er een gebrek aan hulpbronnen is. Zo zorgt een sterke verslechtering van de financiële situatie er bijvoorbeeld mogelijk voor dat het verlies van status en identiteit nog sterker wordt ervaren, bijvoorbeeld als afstand moet worden gedaan van een koopwoning of wanneer men moet verhuizen van een betere naar een minder goede buurt. Werklozen die ondanks hun ongunstige arbeidsmarktsituatie voldoende financiële draagkracht houden – bijvoorbeeld omdat ze een werkende partner hebben, lage lasten hebben, of toch al niet zo veel besteden – zullen wel mentale gevolgen ondervinden van het feit dat ze geen werk hebben (bijvoorbeeld door schaamte of een gevoel van nutteloosheid), maar omdat de mogelijkheden blijven bestaan om in de diverse levensbehoeften te voorzien, zal het stress-verhogende effect van hun werkloosheidssituatie relatief mild zijn (Ullah, 1990; Hobfoll,

Freedy, Green, & Solomon, 1996; Nordenmark & Strandh, 1999). Voor personen die een sterkere toename ervaren in economische kwetsbaarheid, zullen de negatieve gezondheidsconsequenties van hun werkloosheid des te sterker zijn. Zij voelen zich mogelijk des te nuttelozer, schamen zich meer voor hun situatie en ervaren mogelijk nog meer stress over de vraag of de eindjes wel aan elkaar kunnen worden geknoopt, en over de gevolgen van hun financiële situatie voor de toekomst. Anders gezegd: hoe sterker men economisch is gedepriveerd en hoe meer financiële spanning men ervaart, des te kleiner is de (gevoelsmatige) ruimte om (onverwachte) financiële lasten op te vangen. De hypothesen die hieraan verbonden kunnen worden, zijn:

- H3 *Individuen die tussen 2010 en 2014 werkloos werden (a) en individuen die tussen 2010 en 2014 langdurig werkloos waren (b), ervaren een sterkere toename in psychologische stress dan individuen die tussen 2010 en 2014 voortdurend werkzaam waren en dit effect is sterker naarmate de toename in economische kwetsbaarheid groter is.*

Een gebrek aan sociale coping resources. Zoals in de vorige paragraaf aangegeven, verminderen sociale interacties stress, onder andere vanwege de emotionele en instrumentele steun die men ontvangt vanuit het netwerk, het gevoel van verbondenheid en de wetenschap op anderen te kunnen terugvallen (Whelan, 1993; Seeman e.a., 2004; Uchino, 2006; Huijts & Kraaijkamp, 2012). Als zodanig werken sociale netwerken en het gevoel verbonden te zijn met anderen als een buffer tegen stress. Voor werklozen helpt dit hun moeilijke situatie te doorstaan (McKee-Ryan e.a., 2005). Wanneer werklozen in sterke mate in een sociaal isolement terecht komen, zijn er minder personen die hen emotioneel kunnen bijstaan in hun lastige situatie, die hand- en spandiensten kunnen verrichten, en is de kans aanwezig dat zij zich eenzaam gaan voelen. Wanneer het gevoel overheerst dat er in het netwerk geen begrip is voor de situatie en gevoelsmatig niemand beschikbaar is bij wie je je ei kwijt kunt, kan dit laatste overigens ook het geval zijn bij werklozen die wel (voldoende) contacten onderhouden met anderen. Zij zullen zich dan meer 'mislukt' voelen door hun werkloosheid dan werklozen die meer het gevoel hebben op steun te kunnen rekenen (Whelan, 1993). Samengevat in hypothesen:

- H4 *Individuen die tussen 2010 en 2014 werkloos werden (a) en individuen die tussen 2010 en 2014 langdurig werkloos waren (b), ervaren een sterkere toename in psychologische stress dan individuen die tussen 2010 en*

2014 voortdurend werkzaam waren en dit effect is sterker naarmate de toename in sociaal isolement groter is.

3 Data, operationalisaties en methode

3.1 Data

Om de opgestelde hypothesen te toetsen, maken wij gebruik van de *Nederlandse Levensloopstudie* (NELLS: De Graaf e.a., 2010; Tolsma e.a., 2014). NELLE is een wetenschappelijk onderzoek van de universiteiten van Tilburg, Nijmegen en Amsterdam naar de leefsituatie en meningen van personen tussen de 15 en 45 jaar in Nederland, met een oververtegenwoordiging van Turken en Marokkanen. Wij gebruiken gegevens van zowel ronde 1 als ronde 2, waar een periode van vier jaar (2010-2014) tussen zit. Op deze manier kunnen wij nagaan in hoeverre veranderingen in de levensloop samenhangen met veranderingen in ervaren psychologische stress van personen. Bij NELLE is een gestratificeerde tweetrapssteekproef toegepast. De eerste stap was een quasi-willekeurige selectie van 35 gemeenten gebaseerd op regio en verstedelijking; de tweede stap betrof een willekeurige selectie uit het bevolkingsregister gebaseerd op leeftijd en het geboorteland van de respondenten en hun ouders. De gegevens van ronde 1 zijn verzameld door middel van *face to face*-interviews in combinatie met zelf ingevulde vragenlijsten. In totaal hebben er 5312 respondenten meegedaan aan ronde 1; dit bedraagt een respons van 52 procent. De gegevens van ronde 2 zijn verzameld door zowel *face to face*-interviews als web enquêtes. In totaal zijn er 2829 respondenten die zowel aan ronde 1 als aan ronde 2 hebben deelgenomen. 2763 van deze respondenten hadden op beide meetmomenten een geldige score op de schaal voor psychologische stress. Na selectie van de respondenten die op beide meetmomenten ofwel werkzaam waren, ofwel aangaven werkloos te zijn (personen die een inkomen hadden uit pensioen, spaargeld, vermogen, andere inkomensbronnen, of geen eigen inkomen hadden, zijn niet meegenomen in de analyses), bleven er 1591 respondenten over. Na selectie op ontbrekende gegevens voor de overige variabelen, zijn er 1460 respondenten op wie de analyses zijn uitgevoerd.

3.2 Afhankelijke variabele

Psychologische stress is op beide meetmomenten onderzocht. In onze analyses nemen wij psychologische stress op T2 op als afhankelijke variabele. Door psychologische stress op T1 als onafhankelijke variabele op te nemen, bestuderen we veranderingen in psychologische stress. Op beide

meetmomenten is het begrip gemeten door (op beide meetmomenten dezelfde) vijftien uitspraken voor te leggen aan de respondenten die het gevoel of gedrag van de afgelopen week weergeven. Drie van deze uitspraken waren bijvoorbeeld: de afgelopen week stoorde ik me aan dingen, die me gewoonlijk niet storen; de afgelopen week had ik moeite mijn gedachten bij mijn bezigheden te houden; de afgelopen week vond ik mijn leven een mislukking. Respondenten konden antwoorden op een 4-puntsschaal, van (1) 'zelden of nooit' tot (4) 'meestal of altijd'. Uit de factoranalyse kwam naar voren dat de vijftien uitspraken op beide meetmomenten voldoen aan een goede factoroplossing, met één interpreteerbare dimensie en hoge factorladingen. (Op T₁ is de eigenwaarde 7,97, de laagste factorlading 0,52, de hoogste 0,82 en de Cronbach's alpha 0,93.) Op T₂ zijn de betreffende coëfficiënten respectievelijk 7,64, 0,52, 0,83 en 0,93). Voor beide meetmomenten is een factorscoreschaal (z-scores) berekend, waarbij een hogere score betekent dat de respondent meer psychologische stress ervaart.

3.3 Onafhankelijke variabelen

Er zijn verschillende onafhankelijke variabelen opgenomen in de regressieanalyses. Voor de variabele werkloosheid is er allereerst een onderscheid gemaakt naar werkzamen en werklozen. Personen die aangaven sinds hun eerste baan voortdurend gewerkt te hebben of personen die op het moment van bevraging betaalde arbeid verrichtten, behoren tot de werkzamen. Personen die op het moment van bevraging geen betaalde arbeid verrichtten en een inkomensbron hadden uit een werkloosheidsuitkering, ziektewet of arbeidsongeschiktheidsuitkering, bijstand of een andere uitkering, behoren tot de werklozen. Vervolgens behoren respondenten die zowel op meting 1 als meting 2 werkzaam waren, tot de categorie (1) blijvend werkzaam. Respondenten die van werkzaam naar werkloos zijn gegaan, behoren tot de categorie (2) naar werkloos. Respondenten die op beide meetmomenten werkloos waren, behoren tot de categorie (3) langdurig werkloos.

Economische deprivatie is op beide meetmomenten gemeten door aan de respondent te vragen of deze in de afgelopen drie maanden al (1) dan niet (0) te maken heeft gehad met: kapotte spullen niet kunnen vervangen; geld moeten lenen voor noodzakelijke uitgaven; achterstand met betalen huur/hypotheek of gas/water/licht, telefoonrekening en schuldeisers/deurwaarder aan de deur gehad. Voor beide meetmomenten is eerst het gemiddelde berekend, waarbij de score (0) betekent dat de respondent geen van de vier situaties heeft meegemaakt en (1) allemaal. Voor beide meet-

momenten is de betrouwbaarheid redelijk (de Cronbach's alpha's zijn ongeveer 0,70). Vervolgens is de schaal score op tijdstip 1 afgetrokken van de schaal score op tijdstip 2. Een hogere score op de veranderingsvariabele duidt erop dat de respondent een toename in economische deprivatie heeft ervaren.

Financiële spanning is in navolging van Whelan et al. (2001) gemeten met behulp van één item: moeite hebben om rond te komen (1 = ja). De score van de respondent op tijdstip 1 is afgetrokken van de score op tijdstip 2, waardoor een hogere score op deze variabele een toename aanduidt in het ervaren van financiële spanning. Hoewel, logischerwijs, economische deprivatie en ervaren financiële spanning met elkaar samenhangen (de correlaties op T1 en T2 zijn respectievelijk 0,55 en 0,56 en de correlatie tussen de veranderingsmaten is 0,37), verschillen ze op enkele manieren conceptueel van elkaar. Economische deprivatie is vooral een objectieve meting, terwijl het ervaren van financiële spanning veeleer subjectief is. Mensen kunnen het gevoel hebben de eindjes niet meer aan elkaar te kunnen knopen (of spanning ervaren over de toekomst) zonder dat zich dat direct hoeft te vertalen in betalingsachterstanden of schuld. Uit de resultaten zal ook blijken dat beide concepten voor de verschillende groepen werklozen ook verschillende resultaten genereren.

Formeel sociaal isolement is gemeten door aan de respondent te vragen of deze lid is (0 = nee, 1 = ja) van een vrijetijdsorganisatie. Enkel organisaties waarin men ook daadwerkelijk sociale contacten op kan doen, zijn gebruikt in onze meting, te weten: een vereniging voor hobby, muziek of cultuur, een buurt- of wijkvereniging of huurdersorganisatie, een organisatie van of voor allochtonen, een politieke partij of andere politieke organisatie, of een organisatie voor geloof of religie. Per respondent is berekend of er sprake is van 0, dan wel 1 of meer lidmaatschappen. Omdat een hogere score duidt op meer lidmaatschappen, is deze schaal omgedraaid voor ieder meetmoment. Hierdoor duidt een hogere score op meer formeel sociaal isolement. Vervolgens is ook hier de score op meetmoment 1 afgetrokken van de score op meetmoment 2: een hogere score op deze veranderingsvariabele duidt derhalve op een toename in formeel sociaal isolement.

Om informeel sociaal isolement te meten is aan de respondenten gevraagd hoe vaak zij (persoonlijk) contact hebben – hierbij gaat het om elkaar zien, niet om bellen, sms-en en dergelijke – met de volgende personen: familie (broers, zussen, ooms, tantes, opa's, oma's enz.), vrienden, collega's en/of studiegenoten buiten werk/school om, en mensen uit de buurt. De antwoordcategorieën lopen van 1 '(bijna) nooit' tot 7 '(bijna)

elke dag'. Allereerst is de gemiddelde contactfrequentie berekend per meetmoment, waarbij de respondent op minimaal 3 van de 4 items een geldig antwoord moest hebben gegeven. Vervolgens is de schaal omgekeerd, waardoor een hogere score duidt op een lagere contactfrequentie, waarna de waarde 1 ervan is afgetrokken, zodat de schaal als minimale waarde de score 0 krijgt (veel sociale contacten). Tot slot is de score op meetmoment 1 afgetrokken van de score op meetmoment 2. Hierdoor betekent een hogere score een sterkere toename in informeel sociaal isolement.

Om sociale eenzaamheid te meten, moesten de respondenten de volgende drie uitspraken beantwoorden op een 4-puntsschaal (1 = zeer van toepassing, 4 = helemaal niet van toepassing): er zijn voldoende mensen met wie ik me nauw verbonden voel; ik heb veel mensen op wie ik volledig kan vertrouwen; er zijn genoeg mensen op wie ik in geval van narigheid kan terugvallen. Op beide meetmomenten heeft de schaal een Cronbach's alfa van ongeveer 0,80. Vervolgens is de gemiddelde score op de items berekend (er was één ongeldig antwoord toegestaan) en is de waarde 1 van de schaal afgetrokken, zodat de laagste score de waarde 0 is. Tot slot is de schaal score op tijdstip 1 afgetrokken van de score op tijdstip 2: een hogere score betekent een sterkere toename in sociale eenzaamheid.

3.4 Controlevariabelen

Behalve dat in dit onderzoek rekening wordt gehouden met het geslacht (1 = vrouw) en de leeftijd van de respondenten (16-49 jaar; gecentreerd), worden ook etniciteit, opleidingsniveau en gezinssituatie als individuele controlekenmerken meegenomen. Voor etniciteit geldt dat in navolging van de definitie die het CBS hanteert, respondenten van wie ten minste één ouder in het buitenland is geboren, zijn gedefinieerd als allochtoon (1). Respondenten van wie beide ouders in Nederland zijn geboren, zijn gedefinieerd als autochtoon (0). Bij opleidingsniveau gaat het om de hoogst voltooide opleiding van de respondent, bestaande uit de volgende categorieën: (1) basisonderwijs, (2) lager secundair onderwijs, (3) hoger secundair onderwijs, (4) tertiair onderwijs en (5) *missing* op onderwijs. De categorieën worden als dummy's opgenomen in de analyses, waarbij basisonderwijs geldt als referentiegroep. De gezinssituatie bestaat uit vier vormen: (1) tweoudergezin, (2) alleenstaand, (3) eenoudergezin en (4) paar zonder kinderen.

Daarnaast zijn ook ouderlijke achtergrondkenmerken op 12- tot 14-jarige leeftijd van de respondent opgenomen, waaronder het opleidingsniveau en de inkomstenbron van de ouders. Door te controleren voor deze

ouderlijke kenmerken, voorkomen wij zoveel mogelijk dat de relaties tussen werkloosheid, economische kwetsbaarheid, sociaal isolement en psychologische stress berusten op schijnverbanden. Het ouderlijke opleidingsniveau is op dezelfde manier gemeten als het opleidingsniveau van de respondenten. De ouderlijke inkomstenbron meten wij door aan de respondent te vragen wat de voornaamste bron van inkomen van het huishouden was toen de respondent 12 tot 14 jaar oud was. Dit is gecategoriseerd naar (1) inkomen uit arbeid of onderneming, (2) inkomen uit uitkering (werkloosheidsuitkering, ziektewet of arbeidsongeschiktheidsuitkering en bijstand) en (3) overig inkomen, waaronder pensioen, andere uitkering, spaargeld, vermogen en andere inkomensbronnen.

In tabel 1 is een overzicht opgenomen van het minimum, het maximum, het gemiddelde en de standaarddeviatie van de hierboven beschreven variabelen, voor zowel de situatie op T1 als op T2, en de veranderingen in de onafhankelijke variabelen.

Tabel 1 Beschrijvende statistieken (N = 1460)

	T1				T2				Veranderingen in onafhankelijke variabelen (T2 – T1)			
	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.
Psychologische stress	-0,67	5,97	-0,12	0,90	-0,61	5,43	-0,01	0,96				
Blijvend werkzaam									0	1	0,88	
Naar werkloosheid									0	1	0,06	
Langdurig werkloos									0	1	0,05	
Economische deprivatie	0	1	0,08	0,19	0	1	0,10	0,21	-1	1	0,01	0,21
Financiële spanning	0	1	0,21	0,41	0	1	0,25	0,43	-1	1	0,04	0,45
Formeel sociaal isolement		1	0,91	0,16	0	1	0,90	0,16	-1	1	-0,01	0,17
Informeel sociaal isolement	0	6	2,35	1,04	0	6	2,37	1,03	-4	4	0,02	1,01
Sociale eenzaamheid	0	3	0,83	0,56	0	3	0,83	0,60	-3	3	-0,00	0,60
Geslacht												
Mannen	0	1	0,51									
Vrouwen	0	1	0,49									
Leeftijd	16	49	35,06	6,77								
Etniciteit												
Autochtoon	0	1	0,67									

	T1				T2				Veranderingen in onafhankelijke variabelen (T2 – T1)			
	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.	Min.	Max.	Gem.	Std. Dev.
Allochtoon	0	1	0,33									
Opleiding												
Basisonderwijs	0	1	0,13									
Lager secundair onderwijs	0	1	0,10									
Hoger secundair onderwijs	0	1	0,38									
Tertiair onderwijs	0	1	0,37									
Missing op opleiding	0	1	0,03									
Gezins situatie												
Alleenstaand	0	1	0,09									
Eenoudergezin	0	1	0,07									
Tweeoudergezin	0	1	0,64									
Paar zonder kinderen	0	1	0,20									
Ouderlijke opleiding												
Basisonderwijs	0	1	0,24									
Lager secundair onderwijs	0	1	0,28									
Hoger secundair onderwijs	0	1	0,22									
Tertiair onderwijs	0	1	0,22									
Missing op opleiding	0	1	0,04									
Ouderlijke inkomstenbron												
Inkomen uit arbeid	0	1	0,93									
Inkomen uit uitkering	0	1	0,05									
Inkomen uit overig	0	1	0,02									

Bron: NELLS wave 1 en wave 2

3.5 Methode

In deze studie maken wij gebruik van modellen die zijn gebaseerd op de zogenaamde *lagged dependent variable* (LDV; zie Johnson, 2005). In deze modellen is de afhankelijke variabele de meting van psychologische stress op het tweede meetmoment en is de score van de respondent op het eerste meetmoment opgenomen als onafhankelijke variabele. De belangrijkste reden om LDV-modellen te schatten, is dat er een sterke causale relatie bestaat tussen psychologische stress op beide meetmomenten. In zulke gevallen hebben LDV-modellen de voorkeur boven andere panelmodellen,

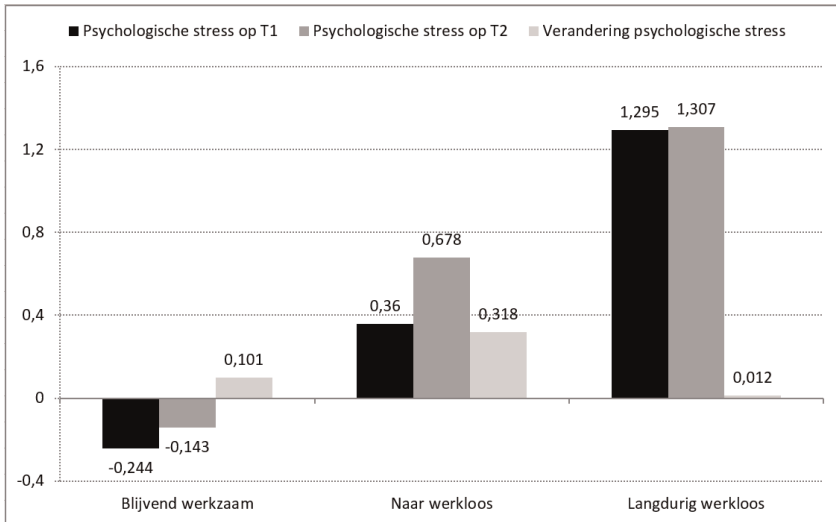
zoals het *fixed effects*-model (Johnson, 2005). In ons geval is de correlatie tussen psychologische stress op T1 en T2 0,46. De opgenomen onafhankelijke variabelen (controlevariabelen, arbeidsmarktsituatie, veranderingen in economische kwetsbaarheid en sociaal isolement) betreffen in deze modellen niet de invloed op de mate van, maar de invloed op veranderingen in psychologische stress tussen 2010 en 2014 (e.g. Kessler & Greenberg, 1981; Allison, 1990). Omdat psychologische stress van interval meetniveau is, zijn alle modellen geschat met OLS-regressietechnieken.

4 Resultaten

4.1 Beschrijvende resultaten

Voordat de hypothesen daadwerkelijk onderworpen worden aan de empirische toetsing, presenteren wij eerst enkele beschrijvende gegevens (Figuur 1). Blijvend werkzamen blijken op beide meetmomenten de laagste mate van psychologische stress te rapporteren (Figuur 1). De gemiddelde scores van -0,24 (T1) en -0,14 (T2) geven daarnaast aan dat hun ervaren psychologische stress lager is dan het algemeen gemiddelde in de steekproef (bij gestandaardiseerde schalen is het gemiddelde 0). Gebaseerd op de oorspronkelijke categorieën van de items, betekent dit dat zij op beide meetmomenten gemiddeld zelden of nooit psychologische stress ervaren. Personen daarentegen die tussen 2010 en 2014 de transitie van werkzaamheid naar werkloosheid maakten, ervaren op beide meetmomenten een bovengemiddelde mate van psychologische stress: 0,36 in 2010 en 0,68 in 2014, wat neerkomt op een stijging van 0,32 tussen beide meetmomenten. Deze groep ervaart hiermee een stijging van depressieve klachten van zelden of nooit (gemiddeld minder dan één dag per week), naar soms (één à twee dagen per week). Deze resultaten laten tevens zien dat deze groep, die in 2010 nog werkzaam was, toen al een hogere mate van psychologische stress ervaarde dan voortdurend werkzamen. Dit is eens te meer een aanwijzing dat het onderzoeken van de relatie tussen werkloosheid en psychologische stress op één meetmoment onderhevig is aan causaliteitsproblemen, en dat het bestuderen van veranderingen in psychologische stress de voorkeur verdient. De laatste groep, de langdurig werklozen, ervaart op beide meetmomenten veruit de hoogste mate van psychologische stress (1,30 in 2010 en 1,31 in 2014; wat gemiddeld neerkomt op één à twee dagen per week, maar wel beduidend meer dan de groep die de transitie maakte). Op het eerste gezicht lijkt de gemiddelde mate van psychologische stress voor deze groep niet te veranderen. Echter is bij deze beschrijvende ge-

gevens voor de drie groepen nog geen rekening gehouden met de correlatie tussen ervaren psychologische stress op het eerste en tweede meetmoment. In de multivariate analyses (LDV-modellen) gebeurt dit wel, waardoor alsnog kan blijken dat de groep langdurig werklozen een stijging in psychologische stress meemaakt ten opzichte van de groep voortdurend werkzamen.

Figuur 1 Psychologische stress op T1 en T2 en veranderingen tussen beide meetmomenten, naar werkloosheidssituatie (N = 1460)

4.2 Multivariate analyses: toetsing van de hypothesen

Wij toetsen de mediatiethypothesen met behulp van vier modellen. In het eerste model zijn de arbeidsmarktsituatie en de controlevariabelen opgenomen. Vervolgens voegen wij in modellen 2 en 3 achtereenvolgens de indicatoren toe van veranderingen in economische kwetsbaarheid (model 2) en veranderingen in sociaal isolement (model 3). De effecten van deze tussenliggende factoren worden in model 4 simultaan geschat.

Tabel 2 De invloed van werkloosheid op toename in psychologische stress, OLS-regressie, ongestandaardiseerde effecten (N = 1460)

Psychologische stress op T2	M1	M2	M3	M4
Constante	-0,16	-0,20*	-0,14	-0,19*
Psychologische stress op T1	0,37***	0,39***	0,38***	0,40***
Blijvend werkzaam (ref)				
Naar werkloosheid	0,52***	0,50***	0,51***	0,49***
Langdurig werkloos	0,78***	0,73***	0,76***	0,71***
Toename economische deprivatie		0,46***		0,46***
Toename financiële spanning		0,14**		0,13**
Toename formeel sociaal isolement			-0,11	-0,10
Toename informeel sociaal isolement			0,00	0,00
Toename sociale eenzaamheid			0,12***	0,11***
Geslacht (Ref. = man)	0,08*	0,07*	0,08*	0,08*
Leeftijd	0,00	0,00	0,00	0,00
Etniciteit (Ref. = autochtoon)	0,17**	0,15**	0,16**	0,15**
Opleiding (Ref. = basisonderwijs)				
Lager secundair onderwijs	0,07	0,06	0,06	0,05
Hoger secundair onderwijs	-0,07	-0,06	-0,07	-0,06
Tertiair onderwijs	-0,04	-0,02	-0,04	-0,03
Missing op opleiding	-0,23*	-0,22*	-0,25*	-0,24*
Gezinsituatie (Ref. = tweeoudergezin)				
Alleenstaand	-0,07	-0,05	-0,07	-0,05
Eenoudergezin	0,24**	0,24**	0,22**	0,22**
Paar zonder kinderen	-0,02	0,00	-0,02	-0,01
Ouderlijke opleiding (Ref. = basisonderwijs)				
Lager secundair onderwijs	0,04	0,05	0,04	0,05
Hoger secundair onderwijs	0,13*	0,14*	0,13*	0,14*
Tertiair onderwijs	0,09	0,09	0,08	0,08
Missing op opleiding	-0,06	-0,06	-0,05	-0,06
Ouderlijke inkomstenbron (Ref. = inkomen uit arbeid)				
Inkomen uit uitkering	0,11	0,12	0,12	0,13
Inkomen uit overig	-0,02	0,03	-0,02	0,02
Proportie verklaarde variantie	0,27	0,29	0,27	0,29

Bron: NELLS wave 1 en wave 2

*** p < = 0,001; ** p < = 0,01; * p < = 0,05 (eenzijdige toetsing)

Personen die tussen 2010 en 2014 een transitie van werkzaamheid naar werkloosheid meemaakten, ervaren in diezelfde periode een significante toename in psychologische stress ten opzichte van de personen die blijvend werkzaam waren ($b = 0,52$; zonder controlevariabelen is dit $0,58$. Op een schaal met een minimale score van $-0,67$ en een maximale van $5,97$ is dit substantieel te noemen, zeker wanneer we rekening houden met het feit dat veruit de meeste respondenten niet of nauwelijks psychologische stress ervaren, en maar 5% aangeeft meer dan 2 dagen per week last te hebben van psychologische stress). Voor langdurig werklozen geldt dit in nog sterkere mate, getuige de significante regressiecoëfficiënt van $0,78$ (zonder controlevariabelen is dit $0,84$). Hier blijkt dat wanneer rekening wordt gehouden met de afhankelijkheid tussen beide meetmomenten van psychologische stress, langdurig werklozen wel degelijk een grotere toename ervaren in psychologische stress dan voortdurend werkzamen. Kijken wij vervolgens naar model 4, waarin alle mediaties simultaan zijn opgenomen, dan wordt duidelijk dat hoe sterker de toename is in beide indicatoren van economische kwetsbaarheid (economische deprivatie en financiële spanning), des te sterker de toename is in psychologische stress. Ook een toename in de ervaren mate van sociale eenzaamheid gaat gepaard met een toename in ervaren psychologische stress. Voor de overige indicatoren van toenemend sociaal isolement worden geen significante effecten gevonden.

Wanneer wij modellen 1 en 4 met elkaar vergelijken, dan blijkt dat na toevoeging van de tussenliggende factoren voor beide groepen werklozen het effect nauwelijks vermindert (met 6 en 9% respectievelijk). De tussenliggende factoren oefenen een onafhankelijke invloed uit op veranderingen in psychologische stress (dit geldt voor een toename in economische deprivatie, financiële spanning en sociale eenzaamheid), maar zij verklaren niet waarom beide groepen werklozen een sterkere toename ervaren in psychologische stress dan voortdurend werkzamen. Hypothese 1a, 1b, 2a en 2b worden daarom verworpen.

De controlevariabelen laten enkele interessante resultaten zien: vrouwen ervaren een sterkere stijging in psychologische stress dan mannen, allochtonen een sterkere stijging dan autochtonen en alleenstaande ouders een sterkere stijging dan respondenten in een tweeeoudergezin. Tussen opleidingsgroepen vinden we geen verschillen in de verandering in psychologische stress tussen de twee meetmomenten, en respondenten wiens ouders een hoger secundair opleidingsniveau hebben, ervaren een sterkere stijging dan respondenten die ouders hebben met ten hoogste basisonder-

wijs. De ouderlijke inkomstenbron toen de respondent 12 jaar oud was, hangt niet samen met veranderingen in psychologische stress.

De toetsing van de interactiehypothese (3a tot en met 4b) vindt plaats met behulp van de resultaten in Tabel 3. Voor iedere *coping resource* (onderverdeeld in financiële en sociale: vijf in totaal) is een interactie geschat met de groep respondenten die de transitie meemaakte naar werkloosheid en de groep respondenten die langdurig werkloos was tussen 2010 en 2014. In een laatste model zijn de interacties simultaan geschat.

De bevindingen laten ten eerste zien dat een transitie naar werkloosheid gepaard gaat met een sterkere toename in psychologische stress wanneer de toename in economische deprivatie sterker was (model 1 en model 6), ten opzichte van blijvend werkzamen. Voor een toename in financiële spanning (model 2 en model 6) trekken wij een soortgelijke conclusie, maar enkel voor de groep van langdurig werklozen ten opzichte van blijvend werkzamen. Hiermee zijn hypothese 3a en 3b deels bevestigd (transitie naar werkloosheid: enkel voor economische deprivatie; langdurig werkloos: enkel voor financiële spanning). Ten tweede zien wij dat het stress-verhogende effect van een transitie naar werkloosheid (in vergelijking met blijvende werkzaamheid) wordt versterkt wanneer de toename in formeel (model 3 en model 6) en informeel sociaal isolement (model 6) sterker is. Hoewel, blijktens Tabel 2, een afname in sociale contacten in formele en informele sociale verbanden geen onafhankelijke invloed uitoefende op een toename in psychologische stress, blijkt hier dat voor personen die werkloos werden tussen 2010 en 2014 en tegelijkertijd sociale contacten verloren, de toename in psychologische stress sterker was dan voor diegenen die werkloos werden maar hun sociale contacten in sterkere mate konden blijven onderhouden. Voor langdurig werklozen zijn de betreffende interacties niet significant. Voor de objectieve indicatoren van een toename in sociaal isolement wordt hypothese 4a daarmee aangenomen, en hypothese 4b verworpen. Voor een (subjectieve) toename in sociale eenzaamheid is het effect voor beide groepen tegengesteld. Een sterkere toename in sociale eenzaamheid verzwakt het stress-verhogende effect van een transitie naar werkloosheid ($b = -0,30, p < 0,05$), terwijl een sterkere toename in sociale eenzaamheid voor langdurig werklozen juist in sterkere mate samengaat met een toename in psychologische stress ($b = 0,29, p < 0,01$). Hypothese 4a wordt hiermee verworpen en hypothese 4b aangenomen voor een toename in sociale eenzaamheid. In de discussie komen wij hierop terug.

Tabel 3 De invloed van werkloosheid op toename in psychologische stress, interacties tussen werkloosheid en tussenliggende variabelen, OLS-regressie, ongestandaardiseerde effecten (N = 1460)

Psychologische stress op T2	M1	M2	M3	M4	M5	M6
Constante	-0,18*	-0,19*	-0,19*	-0,19*	-0,20*	-0,22*
Psychologische stress op T1	0,40***	0,40***	0,40***	0,40***	0,40***	0,40***
Blijvend werkzaam (ref)						
Naar werkloosheid	0,48***	0,48***	0,49***	0,48***	0,52***	0,50***
Langdurig werkloos	0,69***	0,64***	0,71***	0,71***	0,71***	0,64***
Toename economische deprivatie	0,30**	0,43***	0,46***	0,45***	0,44***	0,34**
Toename financiële spanning	0,14**	0,08	0,13**	0,13**	0,13**	0,10*
Toename formeel sociaal isolement	-0,11	-0,10	-0,11	-0,10	-0,10	-0,12
Toename informeel sociaal isolement	0,00	0,00	0,00	-0,01	0,00	-0,01
Toename sociale eenzaamheid	0,11***	0,10**	0,11***	0,11**	0,08*	0,09*
Naar werkloosheid*						
Toename economische deprivatie	0,52*					0,57*
Toename financiële spanning		0,11				-0,11
Toename formeel sociaal isolement			0,87*			0,85*
Toename informeel sociaal isolement				0,08		0,14*
Toename sociale eenzaamheid					-0,24*	-0,30*
Langdurig werkloos*						
Toename economische deprivatie	0,44**					0,01
Toename financiële spanning		0,62***				0,54**
Toename formeel sociaal isolement			-0,46			-0,41
Toename informeel sociaal isolement				0,01		-0,03
Toename sociale eenzaamheid					0,34***	0,29**
Proportie verklaarde variantie	0,29	0,30	0,29	0,29	0,30	0,30

Bron: NELS wave 1 en wave 2

*** $p < 0,001$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Alle modellen zijn gecontroleerd voor geslacht, leeftijd, (ouderlijke) opleiding, ouderlijke uitkeringsafhankelijkheid, etniciteit en gezinssituatie op T1.

5 Conclusie

Werkloosheid is vaak een bron van stress, die zich niet zelden uit in psychische klachten. Voor werkloze individuen zelf heeft dit repercussies op tal van levenssterreinen, en de kosten voor de maatschappij zijn niet gering. In dit artikel bestudeerden wij de invloed van een gebrek aan financiële *coping resources* (economische kwetsbaarheid) en sociale *coping resources* (sociaal isolement) op veranderingen in psychologische stress voor drie groepen met een uiteenlopende arbeidsmarktsituatie. Om de geformuleerde onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden gebruikten wij de twee waves van het NELLS-panel (2010 en 2014) en voerden wij longitudinale panelanalyses uit.

Langdurig werklozen en personen die werkloos worden ervaren meer – en bovendien een significante toename – in psychologische stress in vergelijking met voortdurend werkzamen. Deze conclusie kon pas worden getrokken met behulp van de longitudinale modellen die zijn gebaseerd op de *lagged dependent variable*, waarin wordt gecorrigeerd voor de correlatie tussen psychologische stress op beide meetmomenten. Deze bevindingen, die antwoord geven op de eerste onderzoeksvraag – *in hoeverre ervaren mensen die tussen 2010 en 2014 in Nederland langdurig werkloos zijn of werkloos worden, een toename in psychologische stress ten opzichte van mensen die blijvend werkzaam zijn?* – zijn niet nieuw, maar voegen wel nieuw, longitudinaal bewijs toe voor Nederland ten tijde van de recente economische crisis.

Ter beantwoording van de tweede onderzoeksvraag – *in hoeverre zijn de toenemende verschillen in psychologische stress tussen enerzijds langdurig werklozen of mensen die werkloos worden en anderzijds blijvend werkzamen, te verklaren doordat werklozen een sterkere toename ervaren in (a) economische kwetsbaarheid en (b) sociaal isolement dan werkzamen?* – vonden wij dat veranderingen in economische kwetsbaarheid en in sociaal isolement niet konden verklaren waarom beide groepen werklozen een toename ondervinden in psychologische stress. Deze conclusie staat haaks op de bevindingen uit cross-sectionele studies, waarin deze verklaringen vaak substantieel zijn, maar mogelijk worden overschat juist doordat alle theoretische concepten op hetzelfde moment worden gemeten. Een belangrijke conclusie is dat een toename in economische deprivatie, in financiële spanning en in sociale eenzaamheid vooral op *onafhankelijke* wijze leiden tot een verhoging van psychologische stress, terwijl een verminderde deelname aan het verenigingsleven en het verlies van sociale con-

tacten geen toename veroorzaken in psychologische stress (ook niet wanneer sociale eenzaamheid niet wordt meegenomen in de modellen).

In de derde onderzoeksvraag – *in hoeverre is de invloed van langdurige werkloosheid en werkloos worden op de toename in psychologische stress sterker wanneer de toename in (a) economische kwetsbaarheid en (b) sociaal isolement sterker is?* – stelden wij de rol van een gebrek aan zogenaamde *coping resources* centraal. Ten eerste bleek een toenemende mate van economische kwetsbaarheid samen te gaan met een sterkere toename in psychologische stress als gevolg van werkloosheid (voor economische deprivatie geldt dit voor de groep die de transitie maakte naar werkloosheid, voor financiële spanning voor de langdurig werklozen). Ten tweede verergerde ook een toenemend sociaal isolement het stress-verhogende effect van werkloosheid (althans, voor mensen die de transitie naar werkloosheid maakten wat betreft een toenemend objectief formeel en informeel sociaal isolement en een toename in de ervaren sociale eenzaamheid voor langdurig werklozen).

6 Discussie

Er zijn enkele bevindingen waar we wat dieper op in willen gaan. Ten eerste bleek dat de toename in psychologische stress het sterkst is voor langdurig werklozen. Enerzijds is dit te verwachten, omdat voor deze groep economische kwetsbaarheid en sociaal isolement verder gevorderd kunnen zijn (Gallie e.a., 2003; Whelan e.a., 2003). Anderzijds kan mentale incongruentie, dat wil zeggen een geleidelijke mentale aanpassing aan de werkloosheidssituatie, er juist voor zorgen dat de ervaren psychologische stress als gevolg van werkloosheid na verloop van tijd weer afneemt (Tazelaar & Sprengers, 1984): men stelt doelen naar beneden bij en leert leven met de nieuwe situatie. Onze analyses lijken uit te wijzen dat dit laatste niet het geval is: het stress-verhogende effect van werkloosheid lijkt niet af te zwakken, en wordt bovendien niet verklaard door toenemende economische kwetsbaarheid en sociaal isolement. Mogelijk wordt deze groep steeds wanhopiger over hun baankansen, zorgt de voortdurende afhankelijkheid van de bijstand voor een groeiend psychologisch ongemak en voelt men zich, in het algemeen, in toenemende mate machteloos.

Ten tweede bleek een toename in economische kwetsbaarheid en in sociaal isolement geen verklaring voor het psychologische stress-verhogende effect van werkloosheid. Dit impliceert dat werkloosheid onafhankelijk van financiële en sociale repercussies psychologische stress veroor-

zaakt. Voor werklozen lijkt het daarmee niet het ontbreken van de manifeste functie van werk (Jahoda e.a., 1933; Warr, 1987; Paul & Moser, 2009) te zijn wat een toename in psychologische stress veroorzaakt. Allicht kan dit worden verklaard door de relatief uitgebreide sociale zekerheidsvoorzieningen in Nederland. Ook bleken een verminderde deelname aan het verenigingsleven, noch het verlies van sociale contacten, noch de ervaring van mensen zich sociaal eenzamer te voelen verklarende factoren te zijn. De veronderstelling van het latente deprivatiemodel (Jahoda e.a., 1933; Warr, 1987; Paul & Moser, 2009) dat het objectieve verlies van contacten voor werklozen resulteert in stress, komt hiermee, althans in Nederland tussen 2010 en 2014, minder goed uit de verf.

Wel blijkt, ten derde, dat wanneer werklozen een financiële buffer ontberen en minder goed sociaal kunnen blijven participeren, zowel in verenigingen als in informele netwerken en het gevoel hebben minder deel uit te maken van de gemeenschap, de negatieve gezondheidsconsequenties van hun werkloosheid toenemen. In zulke gevallen kunnen zij waarschijnlijk onvoldoende terugvallen op financiële reserves en op personen in hun sociale netwerk voor emotionele en instrumentele steun (Whelan, 1993; McKee-Ryan e.a., 2005). Voor Nederland gedurende de recente economische crisis is hiermee aangetoond dat financiële en sociale coping resources van wezenlijk belang zijn voor het tegengaan van psychologische problemen die kunnen ontstaan door werkloosheid.

Ten vierde werkt voor mensen die onlangs de transitie maakten naar werkloosheid, een toename in financiële spanning (moeilijk rond kunnen komen) nog niet door in een sterkere toename in psychologische stress. De financiële repercussies van werkloosheid zijn in het begin mogelijk nog mild en vaak hebben werklozen, naast hun werkloosheidsuitkering, nog wel wat financiële middelen om op terug te vallen. Wanneer dit minder het geval is – getuige de invloed van een sterkere toename in economische deprivatie – dan werkt dit óók stress-verhogend voor de groep die onlangs de transitie maakte. Voor langdurig werklozen speelt een verhoogde financiële spanning wel een rol, terwijl dit voor economische deprivatie niet (meer) geldt. Mogelijk wijst dit erop dat hoe langer men werkloos is, hoe moeilijker het wordt om te blijven rondkomen (financiële reserves raken op, er zijn schulden gemaakt, er zijn steeds minder mensen om financieel op terug te vallen), waardoor financiële spanning steeds zwaarder gaat wegen. Doordat deze groep al langer onder financieel zware omstandigheden leeft, ervaren zij al een hoge mate van economische deprivatie en is een verdere toename onwaarschijnlijk. Onze bevindingen illustreren daarom dat het belangrijk is economische deprivatie en financiële spanning in

samenhang te onderzoeken: voor de beide groepen werklozen spelen ze een verschillende modererende rol.

Voor een toename in sociale eenzaamheid zijn er enkele opvallende bevindingen. Alleen voor langdurig werklozen speelt het zich steeds minder nauw verbonden voelen en steeds minder mensen op wie volledig kan worden vertrouwd en om op terug te vallen in narigheid, een stress-versterkende rol. Opmerkelijk is echter de bevinding dat voor de groep die de transitie maakte naar werkloosheid, een toename in ervaren sociale eenzaamheid het stress-verhogende effect van werkloosheid juist lijkt te verminderen. Deze bevinding is lastig te duiden.

Ons onderzoek heeft enkele tekortkomingen. Een eerste is de beschikbaarheid van slechts twee waves. Hoewel met twee waves al sterkere uitspraken kunnen worden gedaan over causaliteit en bovendien veranderingen in verklarende factoren kunnen worden bestudeerd, spelen ook hier causaliteitsproblemen. Zo kan een toename in psychologische stress bijvoorbeeld ook een toename in economische kwetsbaarheid en in sociaal isolement veroorzaken. Bovendien was de groep langdurig werklozen al werkloos voor het eerste meetmoment, waardoor de belangrijkste economische, sociale en psychische veranderingen voor deze groep al voor 2010 plaatsgevonden konden hebben. Replicaties met meer dan twee waves zijn gewenst. Ten tweede is de tijdsperiode tussen beide meetmomenten vrij groot. In vier jaar kan er veel gebeuren. Het is daarmee bijvoorbeeld niet zeker dat blijvend werkzaam ook al die tijd werkzaam waren en langdurig werklozen al die tijd werkloos waren. Met de door ons gebruikte data is dit niet te achterhalen. Het zou daarom ook wenselijk zijn de beschikking te hebben over meerdere waves met daartussen kortere tijdsintervallen. Ten derde konden we de groep niet bestuderen die een transitie maakte van werkloosheid naar werkzaamheid (deze groep was te klein in de dataset: $N = 19$). Vervolgonderzoek zou zich op deze groep kunnen richten.

Niettemin heeft dit onderzoek interessante en beleidsrelevante bevindingen opgeleverd. Als politici en beleidsmakers het cruciaal achten geestelijke gezondheidsproblematiek bij individuen te bestrijden en de maatschappelijke kosten ervan te drukken – en daar gaan we hier van uit – dan is de belangrijkste conclusie dat de inzet op één of enkele terreinen niet volstaat: er is een breed palet aan beleidsmaatregelen nodig. In de eerste plaats dient werkloosheid, zeker langdurige, zoveel mogelijk voorkomen en gerepareerd te worden. Bovendien is het tegengaan van economische deprivatie en financiële spanning cruciaal – niet alleen voor werklozen: onder de werkzame bevolking komen armoede en deprivatie ook geregeld voor. Ook laat onze studie zien dat sociale netwerken, contacten binnen

verenigingen en het gevoel onderdeel uit te maken van de maatschappij, van groot belang zijn voor de geestelijke gezondheid van personen én voor het tegengaan van de geestelijke gezondheidsproblemen die kunnen ontstaan door werkloosheid. Dit impliceert dat er moet worden geïnvesteerd in de sociale integratie, in het bijzonder van werklozen. In dit licht mag het dan ook verontrustend worden genoemd dat in de afgelopen decennia op vrijwel al deze terreinen het nationale en lokale overheidsbeleid is versoberd (zie Gesthuizen, 2014). Zo is er bijvoorbeeld op uitkeringen gekort, zowel qua bedragen als duur, zijn sociale participatie bevorderende voorzieningen voor minima versoberd en hebben gemeentes steeds minder budgettaire ruimte om projecten te ontwikkelen die sociale cohesie op lokaal niveau stimuleren. Onze bevindingen suggereren dat deze versoberingen een toename in psychologische stress alleen maar in de hand hebben gewerkt, en dat de kans groot is dat de ongunstige psychologische gevolgen van werkloosheid alleen maar zijn verergerd.

Referenties

- Allison, P. (1990). 'Change Scores as Dependent Variables in Regression Analyses'. In C.C. Clogg (ed.), *Sociological Methodology 1990*. Oxford, UK: Basil Blackwell.
- Borgonovi, F. (2008). Doing well by doing good. The relationship between formal volunteering and self-reported health and happiness. *Social Science & Medicine*, 66, 2321-2334.
- Bridge, J.A., Goldstein, T.R., & Brent, D.A. (2006). Adolescent suicide and suicidal behavior. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 47, 372-394.
- Dahl, E., Flotten, T., & Lorentzen, T. (2008). Poverty dynamics and social exclusion: An analysis of Norwegian panel data. *Journal of Social Policy*, 37, 231-249.
- Ervasti, H., & Venetoklis, T. (2010). Unemployment and subjective well-being: An empirical test of deprivation theory, incentive paradigm and financial strain approach. *Acta Sociologica*, 53, 119-139.
- Gallie, D., Paugam, S., & Jacobs, S. (2003). Unemployment, poverty and social isolation: is there a vicious circle of social exclusion? *European Societies*, 5, 1-32.
- Gesthuizen, M. (2014). Baltimore in de Bijlmer? Verheving van de armoedeproblematiek en haar gevolgen voor sociaal isolement, in: Michon, L. & Slot, J. (eds.) *Armoede in Amsterdam. Een stadsbrede aanpak van hardnekkige armoede*, Amsterdam: Bureau Onderzoek en Statistiek.
- Goldberg, D.P., & Williams, P. (1988). *A user's guide to the General Health Questionnaire*. Windsor UK: NFER-Nelson.
- Goldsmith, A., Veum, J., & Darity, W. (2000). Working hard for the money? Efficiency wages and worker effort. *Journal of Economic Psychology*, 21, 351-385.
- Goul Andersen, J. (2002). Coping with long-term unemployment: Economic security, labour market integration and well-being. Results from a Danish panel study, 1994-1999. *International Journal of Social Welfare*, 11, 178-190.

- Graaf, P.M. de, Kalmijn, M., Kraaykamp, G., & Monden, C.W.S. (2010). The Netherlands longitudinal lifecourse study (NELLS Wave 1). Dataset. Netherlands: Tilburg & Nijmegen.
- Halleröd, B. (1995). The truly poor. *Journal of European Social Policy*, 5, 111-124.
- Halleröd, B., & Larsson, D. (2008). Poverty, welfare problems and social exclusion. *International Journal of Social Welfare*, 17, 15-25.
- Hobfoll, S., Freedy, J., Green, B., & Solomon, S. (1996). Coping in reaction to extreme stress: The roles of resource loss and resource availability. In M. Zeidner & N. Endler (Eds.), *Handbook of coping: Theory, research, applications* (pp. 322-349). New York: Wiley.
- Huijts, T., & Kraaykamp, G. (2012). Formal and informal social capital and self-rated health in Europe: a new test of accumulation and compensation mechanisms using a multi-level perspective. *Acta Sociologica*, 55, 143-158.
- Jahoda, M. (1981). Work, employment, and unemployment: values, theories and approaches in social research. *American Psychologist*, 36, 184-191.
- Jahoda, M., Lazarsfeld, P.F., & Zeisel, H. (1933 [1975]). *Die Arbeitslosen von Mariental*. Frankfurt: Suhrkamp Verlag.
- Janlert, U., & Hammerström, A. (2009). Which theory is best? Explanatory models of the relationship between unemployment and health. *BMC Public Health*, 9, 235-243.
- Johnson, D. (2005). Two-wave panel analyses: Comparing statistical methods for studying the effects of transitions. *Journal of Marriage and Family*, 67, 1061-1075.
- Kessler, R.C., & Greenberg, D.F. (1981) *Linear Panel Analysis: Models of Quantitative Change*. New York: Academic Press.
- Kooiker, S.E. (2011). *Nederlanders aan het woord over gezondheid en gezond leven: Achtergrond-rapport bij de Volksgezondheid Toekomstverkenning 2010. Van gezond naar beter*. Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM).
- McKee-Ryan, F, Song, Z., Wanberg, C.R., & Kinicki, A.J. (2005). Psychological and physical well-being during unemployment: A meta-analytic study. *Journal of Applied Psychology*, 90, 53-76.
- Mckenzie, S.K., Gunasekara, F.I., Richardson, K., & Carter, K. (2014). Do changes in socioeconomic factors lead to changes in mental health? Findings from three waves of a population based panel study. *Journal of epidemiology and community health*, 68, 253-260.
- Muffels, R., Berghman, J., & Dirven, H.J. (1992). A multi-method approach to monitor the evolution of poverty. *Journal of European Social Policy*, 2, 193-213.
- Nordenmark, M., & Strandh, M. (1999). Towards a sociological understanding of mental well-being among the unemployed: the role of economic and psychosocial factors. *Sociology*, 33, 577-597.
- OECD (2014). *Mental health and work: Netherlands*. Paris: OECD Publishing.
- Paugam, S. (1996). Poverty and social disqualification: A comparative analysis of cumulative disadvantage in Europe. *Journal of European Social Policy*, 6, 287-303.
- Paul, K.I., & Batinic, B. (2010). The need for work: Jahoda's latent functions of employment in a representative sample of the German population. *Journal of Organizational Behavior*, 31, 45-64.
- Paul, K.I., & Moser, K. (2009). Unemployment impairs mental health: Meta-analyses. *Journal of Vocational Behavior*, 74, 264-282.
- Pearlin, L.L. & Schooler, C. (1978). The structure of coping. *Journal of Health and Social Behavior*, 19, 2-21.
- Schuring, M., Reijenga, F.A., Carlier, B., & Budorf, A. (2011). *Gezondheidsbeleving van werklozen: Wat is bekend en wat zijn witte vlekken?* Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Seeman, T., Gleit, D., Goldman, N., Weinstein, M., Singer, B., & Lin, Y.H. (2004). Social relations-

- hips and allostatic load in Taiwanese elderly and near elderly. *Social Science & Medicine*, 59, 2245-2257.
- Selenko, E., Batinic, B., & Paul, K. (2011). Does latent deprivation lead to psychological distress? Investigating Jahoda's model in a four-wave study. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 84, 723-740.
- Seligman, M.E.P. (1975). *Helplessness: on depression, development, and death. A series of books in psychology*. New York, NY: WH Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.
- Taylor, S.E., & Stanton, A.L. (2007). Coping resources, coping processes, and mental health. *Annu. Rev. Clin. Psychol.*, 3, 377-401.
- Tazelaar, F., & Sprengers, M. (1984). Werkloosheid en sociaal isolement. *Sociologische Gids*, 31, 48-79.
- Thoits, P.A. (1995). Stress, coping and social support processes: Where are we? What next? *Journal of Health and Social Behavior*, 35, 53-79.
- Tolsma, J., Kraaykamp, G., Graaf, P.M. de & Kalmijn, M. (2014). The Netherlands Longitudinal Lifecourse Study (NELLS, Panel). Dataset. Netherlands: Tilburg & Nijmegen.
- Uchino, B. (2006). Social support and health: a review of physiological processes potentially underlying links to disease outcomes. *Journal of Behavioral Medicine*, 29, 377-387.
- Ullah, P. (1990). The association between income, financial strain and psychological well-being among unemployed youths. *Journal of Occupational Psychology*, 63, 317-330.
- Visser, M., Gesthuizen, M., & Scheepers, P. (2014). The impact of macro-economic circumstances and social protection expenditure on economic deprivation in 25 European countries, 2007-2011. *Social Indicators Research*, 115, 1179-1203.
- Warr, P. (1987). *Work, unemployment and mental health*. Oxford: Clarendon Press.
- Waters, L.E., & Moore, K.A. (2001). Coping with economic deprivation during unemployment. *Journal of economic psychology*, 22, 461-482.
- Whelan, C.T. (1992). The role of income, life-style deprivation and financial strain in mediating the impact of unemployment on psychological distress: Evidence from the Republic of Ireland. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 65, 331-344.
- Whelan, C.T. (1993). The role of social support in mediating the psychological consequences of economic stress. *Sociology of Health & Illness*, 15, 86-101.
- Whelan, C.T., Layte, R., & Maître, B. (2003). Persistent income poverty and deprivation in the European Union: An analysis of the first three waves of the European Community Household Panel. *Journal of Social Policy*, 32, 1-18.
- Whelan, C.T., Layte, R., Maître, B., & Nolan, B. (2001). Income, deprivation and economic strain: An analysis of the European Community Household Panel. *European Sociological Review*, 17, 357-372.
- Ziers, A.M., Baum, F., Woodman, R.J., Newman, L., & Jolley, G. (2014). A longitudinal study on the mental health impacts of job loss. The role of socioeconomic, sociodemographic and social capital factors. *Journal of Occupational and Environmental Medicine*, 56, 714-720.

Over de auteurs

Tara Koster is student aan de Research Master Social and Cultural Science, Radboud Universiteit Nijmegen. Dit onderzoek is een uitbreiding van haar Bachelorscriptie, die geschreven is tijdens de cursus 'Bachelorscriptie: Economische Marginalisatie en Sociale Uitsluiting'.

E-mail: tarakosterg3@gmail.com

Maurice Gesthuizen is universitair docent aan de sectie Sociologie van de Radboud Universiteit Nijmegen. Zijn onderzoek richt zich onder andere op de oorzaken en gevolgen van economische kwetsbaarheid, gebruikmakend van zowel comparatieve als longitudinale onderzoeksmethoden.

E-mail: M.Gesthuizen@maw.ru.nl